

М. П. Требін

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

Навчальний посібник

2-ге видання, перероблене і доповнене

Харків
«Право»
2021

УДК 316.334.3
ББК 60.562.2я7
Т66

Рецензенти:

В. С. Бліхар – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології Львівського державного університету внутрішніх справ МВС України;

В. Ф. Смолянюк – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та національної безпеки Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана;

Л. Г. Сокурянська – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Требін М. П.

Т66 Соціально-політичні студії : навч. посіб. / М. П. Требін. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2021. – 544 с.

ISBN 978-966-937-522-3

Це перший в Україні навчальний посібник із соціально-політичних студій. У ньому розглядаються теоретичні і практичні проблеми соціально-політичного знання: об'єкт і предмет соціально-політичних студій, суспільство у соціально-політичному дискурсі, його інститути й організації, феномен влади і політики, особистість у соціально-політичному світі, соціально-політичні процеси і технології, соціальні відхилення та конфлікти, світова політика тощо.

Для студентів і викладачів вищих навчальних закладів України, де вивчаються «Соціально-політичні студії».

УДК 316.334.3
ББК 60.562.2я7

ISBN 978-966-937-522-3

© Требін М. П., 2018
© Видавництво «Право», оформлення, 2021

ЗМІСТ

Передмова	6
------------------------	---

Розділ 1. Соціально-політичні студії як навчальна дисципліна

§ 1. Об'єкт і предмет соціально-політичних студій.....	9
§ 2. Категорії, принципи та функції соціально-політичних студій	13
§ 3. Закони соціально-політичної сфери суспільства	19
§ 4. Методологія соціально-політичних досліджень	23
§ 5. Сучасні парадигми соціально-політичного знання.....	38
Питання для самоконтролю	52

Розділ 2. Суспільство у соціально-політичному дискурсі

§ 1. Суспільство як соціальна система	53
§ 2. Ознаки та функції суспільства	58
§ 3. Типи суспільств: загальна характеристика	63
§ 4. Соціальна структура суспільства: сутність та принципи формування.....	68
§ 5. Соціальні групи і спільності: поняття та види.....	71
§ 6. Соціально-етнічна підструктура: загальна характеристика	81
§ 7. Соціально-демографічна підструктура: загальна характеристика, тенденції	91
§ 8. Соціально-поселенська підструктура: загальна характеристика, тенденції	100
§ 9. Соціально-професійна підструктура: загальна характеристика, тенденції	105
§ 10. Соціальна стратифікація: сутність, види, чинники	110
§ 11. Соціально-класова підструктура. Проблема соціальної нерівності	115
§ 12. Соціальна мобільність і феномен маргінальності	122
Питання для самоконтролю	131

Розділ 3. Інститути і організації суспільства

§ 1. Соціальний інститут: сутність і структурні елементи	133
§ 2. Види соціальних інститутів	143
§ 3. Політична система суспільства: структура, типи та функції.....	154

§ 4. Державний як основний політичний інститут суспільства: сутність, типологія, функції.....	162
§ 5. Політичні партії: структура, функції, типології.....	173
Питання для самоконтролю	179

Розділ 4. Влада і політика

§ 1. Суспільно-політичний феномен влади: сутність, ознаки, різновиди	181
§ 2. Політика як інститут суспільства. Природа політичного панування.....	191
§ 3. Легітимність та легітимація політичної влади.....	206
§ 4. Політичні режими: різновиди та ознаки.....	215
§ 5. Специфіка «гібридних» режимів сучасності.....	243
Питання для самоконтролю	247

Розділ 5. Особистість і політика

§ 1. Соціологічний підхід до аналізу особистості	249
§ 2. Особистість: структура, функції, типологія	276
§ 3. Соціалізація людини: поняття, структура, етапи, механізми.....	291
§ 4. Феномен лідерства у суспільстві.....	307
§ 5. Політичне лідерство: поняття, структура, функції, типологія.....	317
§ 6. Елітистські концепції в історії соціально- політичної думки	328
§ 7. Політична еліта: сутність, структура, механізми рекрутування.....	338
§ 8. Політична культура: поняття, структура, функції.....	342
§ 9. Типологія політичних культур.....	347
§ 10. Політичні субкультури: поняття та види.....	350
Питання для самоконтролю	353

Розділ 6. Соціально-політичні процеси

§ 1. Поняття та ознаки соціального процесу	355
§ 2. Соціальний розвиток	357
§ 3. Політичний процес: сутність і стадії розвитку	364
§ 4. Типологія соціально-політичних процесів.....	366
§ 5. Основні форми реалізації соціально- політичних процесів.....	371
Питання для самоконтролю	380

Розділ 7. Соціальні відхилення та конфлікти	
§ 1. Соціальні відхилення: сутність, ознаки та типи	381
§ 2. Соціальні норми і соціальний контроль як механізми соціальної регуляції поведінки людей	398
§ 3. Конфлікт як соціальний феномен: сутність, структура, функції	405
§ 4. Соціально-політичний конфлікт: джерела, причини, динаміка	416
§ 5. Управління соціально-політичними конфліктами.....	426
Питання для самоконтролю	435
Розділ 8. Громадська думка та соціально-політичні технології	
§ 1. Громадська думка як соціальний інститут: сутність, природа, механізм функціонування	437
§ 2. Соціально-політичні технології: поняття і різновиди.....	454
§ 3. Вибірчі технології: сутність та різновиди	461
Питання для самоконтролю	474
Розділ 9. Світова політика	
§ 1. Світова політика як соціальний феномен	476
§ 2. Світовий політичний процес: сутність й напрями розвитку	488
§ 3. Глобалізація і проблеми світового розвитку.....	496
§ 4. Антиглобалізм: сутність, особливості становлення і розвитку.....	501
§ 5. Геополітика: ідеї та чинники.....	512
Питання для самоконтролю	520
Рекомендована література.....	521
Іменний покажчик	530
Предметний покажчик.....	536

ПЕРЕДМОВА

Людина відкриває підручник, навчальний посібник з надією знайти відповіді на ті питання, які її хвилюють. Особливо, коли мова йде про світ соціального і політичного. З точки зору американського соціолога та історика Іммануїла Моріса Валлерстайна (народ. 1930), осмислення соціально-гуманітарної картини світу найбільш продуктивно при використанні наук, розвиток яких спирався на підходи, що сформувалися у природознавстві: соціології, політології, економіці (так звана «тріада Валлерстайна»). Тому продуктивним є використання соціологічного і політологічного знання в єдності для дослідження сучасного складного світу, його протиріч і тенденцій. Важливою умовою підготовки висококваліфікованого фахівця, зокрема юриста, є оволодіння майбутнім професіоналом глибокими соціально-політичними знаннями. Не можна жити в суспільстві і не знати законів його розвитку і функціонування. Значення соціально-політичного знання обумовлене зростаючими вимогами до особистості фахівця будь-якого профілю, до його інтелектуальної, загальнокультурної, гуманітарної підготовки. Історичний досвід показує, що кризові ситуації в суспільстві не завжди є результатом об'єктивних і неминучих процесів, їх причини часто криються в неправильному виборі шляху розвитку, коли соціальна політика і соціальна практика не спираються на суспільствознавство. З цієї причини для тих, хто вивчає соціально-політичні студії, важливо, перш за все, знати основні положення, концепції і визначення, які складають каркас цієї навчальної дисципліни. Здобуті знання надалі допоможуть молодим фахівцям зорієнтуватися у різних сферах діяльності, заснованих на взаємодії з окремими особами, соціальними групами і соціально-політичними інституціями.

Попри величезні значення різних галузей суспільствознавства у справі пізнання навколишнього буття (історичних, економічних, правових, психологічних та інших наук) соціально-політичні студії є унікальними завдяки своїй здатності бачити соціально-політичний світ як цілісну систему. Причому остання розглядається не тільки як позитивно функціонуюча і така, що розвивається, але й як така, що переживає стан глибокої кризи, зокрема тієї, що сталася у 2008 р. у світі, або та криза, яку переживає Україна з 2013 р. Тому в цих умовах соціально-політичні студії покликані стати навчальною дисципліною про витоки, причини кризи і шляхи виходу з неї. Хворе суспільство потребує свого діагнозу, соціальної терапії, а можливо, і соціальної хірургії. Діагностика і лікування суспільства – це надзавдання соціально-політичних студій, тому не випадково однією з основних її проблем є виживання людства й оновлення цивілізації.

Соціально-політичні студії шукають способи вирішення цих завдань, як на глобальному, так і на рівні соціальних спільнот, конкретних соціально-політичних інститутів і організацій, соціально-політичної поведінки індивідів. У цьому значенні важними є розділи соціально-політичних студій про відтворення соціально-політичних систем – суспільства і його структур, соціальних спільнот, соціально-політичних інститутів, організацій, особистості. Відтворення – суть основний спосіб існування суспільства і його елементів у їх взаємодії. Іншими словами, відтворення – це, перш за все, функціонування. У суспільства немає іншого способу буття, інакше як відтворювати себе, свої структури. Ми народжуємося у світі, у суспільстві, яке існувало до нас та існуватиме після нас. Людина – соціально-політична істота не тому, що «так прийнято», «так було завжди», але тому, що поза суспільством людина не зможе ні стати людиною, ні вижити. Ми народжуємося в суспільстві людей, об'єднаних у соціальні групи, і від цих груп залежить ідентичність людини – неповторна своєрідність її особистості, залежать її надії, погляди на життя, життєві устремління і досягнення. Тому початковим положенням соціально-політичних студій служить формула: поведінка людей формується головним чином групами, до яких вони належать, і соціальними взаємодіями, що здійснюються в цих групах. Ми стали тим, хто ми є, і діємо так, як ми діємо, тому що живемо в конкретному суспільстві, у конкретному місці і в конкретний час. Усі соціально значущі дії людей – від потиску рук до вбивства, усі соціально-політичні інститути – від держави до сім'ї, кінець кінцем – продукт соціальної взаємодії. Розглядати соціальні групи – від малої групи – сім'ї до рівня мегаполіса або до рівня суспільства в цілому як свій безпосередній об'єкт – таким є початковий принцип соціально-політичного пізнання. Соціально-політичне знання – частина культури сучасного суспільства. Завдяки науковому підходу до вивчення соціально-політичного організму воно дає можливість зрозуміти цінності і норми, що ефективно регулюють життя людей, знайти способи подолання негативних моментів у життєдіяльності суспільства.

Звідси ставлення до соціально-політичних студій як до багаторівневої навчальної дисципліни, що являє єдність абстрактних і конкретних форм, макро- і мікротеоретичних підходів, теоретичного й емпіричного знання. Соціально-політичні студії не можуть плідно розвиватися без принципової єдності, більше того – взаємопроникнення теоретичного й емпіричного знання. Адже соціально-політичні студії націлені врешті-решт на вирішення суто практичних питань соціально-політичного життя. Це означає, що для соціально-політичних студій всі їх проблеми є терміновими, такими, що потребують негайного реагування, оскільки стосуються актуальних інтересів сучасного суспільства. Тому дуже важливо знати логіку і методи

дослідження соціально-політичної реальності, такі як опитування, спостереження, експеримент, а також опис спеціальних процедур, вживаних для збору, аналізу й оцінки якості соціологічних даних, бо за допомогою соціологічних досліджень ми одержуємо емпіричну базу, яка відображає реальний стан справ у суспільстві, переваги і сподівання соціуму, можемо діагностувати його «хвороби».

Навчальний посібник – це не сукупність готових істин, а лише загальні підходи до них, що склалися у світовій соціально-політичній думці. Студент має самостійно осягнути істину, осмислити тернистий шлях до неї власним розумом, наполегливою працею, навчитися сміливо висловлювати і захищати особисту точку зору, що вимагає самостійних роздумів, усвідомлених, а не нав'язаних ззовні поглядів та уявлень. Освоєння соціально-політичного знання допомагає студентові стати фахівцем, який уміє мислити і діяти самостійно.

Пропонований навчальний посібник з соціально-політичних студій ставить за мету дати найзагальніше уявлення про суспільство як складну реальність, показати їх практичну спрямованість через розкриття таких проблем, як соціально-політичні процеси, соціально-політичні технології, соціальні відхилення та конфлікти тощо. Структура книжки обумовлена програмою викладання соціально-політичних студій, тому автор не претендує на повний виклад і розкриття всіх проблем як соціології так і політології, але сподівається, що вивчення цього матеріалу дозволить скласти цілісне уявлення про основні напрями соціально-політичного знання. У навчальному посібнику головними є принципи, а не деталі, основні положення, а не поточні питання, й опис спеціально вибраних прикладів, а не простий перелік фактів. Соціально-політичні студії як навчальна дисципліна є практично невичерпними, вони не мають просторових меж. Тому автор сконцентрувався на тому, щоб розкрити найважливіші проблеми соціально-політичного знання, що безпосередньо стосуються сучасного життя. Автор дуже хотів би, щоб цей навчальний посібник сприяв критичному осмисленню суперечностей і тенденцій у сучасному суспільстві та творчій активності студентів у повсякденній праці по засвоєнню соціально-політичних знань. Адже головна функція соціально-політичних студій – сформувати соціально-політичне мислення, тобто розуміння проблем, що стоять перед суспільством, причин їх виникнення і шляхів подолання, уміння критично ставитися до буденних думок, стереотипів мислення і соціально-політичних забобонів масової свідомості. Цілісне соціально-політичне мислення допоможе молодому поколінню підготуватися до дорослого життя і зайняти активну соціально-політичну позицію щодо перетворення української дійсності на основі законів справедливості, честі і гідності, пошани особи громадянина України як такої.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

§ 1. Об'єкт і предмет соціально-політичних студій

Будь-яка навчальна дисципліна має свій об'єкт і предмет дослідження, не виняток і соціально-політичні студії. *Об'єкт пізнання* – це все те, на що спрямована діяльність дослідника, що протистоїть йому як об'єктивна реальність, яка існує незалежно від того, вивчає її будь-хто або ні. Різні сторони дійсності — фізична, біологічна, економічна, політична, психологічна тощо — можуть бути об'єктом дослідження багатьох наук. Наприклад, об'єктом фізики як науки є фізичні явища і процеси, їх різноманітні взаємодії, закономірності їх розвитку. Біологічні науки мають зовсім інші об'єкти дослідження, в якості яких виступають явища і процеси в живій природі, різні рівні їх структурної організації та еволюції, тенденції та закономірності їх розвитку.

У найпершому наближенні *об'єктом соціально-політичних студій є суспільство*, тобто люди, об'єднані в суспільстві в сімейні, професійні та інші групи, а також різноманітні процеси співпраці, взаємодопомоги, суперництва, що протікають в суспільстві. Суспільство, так само як фізичні або біологічні явища і процеси, існує незалежно від волі і свідомості людей. І в цьому сенсі об'єкт соціально-політичних студій настільки ж об'єктивний, як об'єкт вивчення фізики, біології та інших наук. Але він має і досить істотні відмінності. Якщо весь різноманітний фізичний світ, всі його процеси та явища, аж до найдрібніших частинок, не залежить ні в якій мірі від свідомості людини, тобто є цілком і абсолютно об'єктивним, то процеси, що відбуваються в суспільстві, так чи інакше пов'язані зі свідомістю людей. Ці процеси здійснюються лише через діяльність людей, через їхні вчинки, які частково здійснюються несвідомо, але в значній своїй частині відбуваються усвідомлено, вимагають вольових зусиль людини і пов'язані з її прагненнями, бажаннями, надіями, потребами, цілями. А це означає, що на відміну від явищ і процесів

фізичного світу, які бувають абсолютно об'єктивними, процеси і дії, що вивчаються соціально-політичними студіями, носять об'єктивно-суб'єктивний характер, в них об'єкт і суб'єкт дії пов'язані нерозривними узами. Більш того, якщо суспільство в цілому не залежить від волі і свідомості однієї людини, то людина в своїй свідомості, у своєму розвитку, в своїх діях залежить від суспільства. Саме цими особливостями і визначається своєрідність об'єкта соціально-політичних студій, в якості якого виступає розвиток суспільства і взаємодіючих в його рамках і умовах людей — індивідів і їх груп, у тому числі за владу.

Але потрібно пам'ятати, що суспільство є об'єктом вивчення також історії, економіки, права, соціальної філософії, соціальної психології та інших наук, які вивчають його зі своєї сторони і в певній мірі відрізняються методами. Психологія досліджує людину, її несвідоме, свідомість, характер, ментальність тощо, дає знання, які допомагають зрозуміти поведінку людей у середовищі собі подібних. Соціальна психологія вивчає закономірності поведінки людей в соціальних групах, обумовлені несвідомим (індивідуальним і колективним), свідомим, соціальними умовами. Соціальну філософію цікавить суспільство з точки зору співвідношення, взаємозв'язку в діяльності людей об'єктивного (матеріального) і суб'єктивного (свідомого). Економіка аналізує процес (діяльність і відносини) виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ. Демографія досліджує процеси відтворення, щільності, міграції, тривалості життя людей, поколінь, етносів. Соціологія вивчає явища взаємодії людей одна з одною, з одного боку, і явища, що виникають з цієї взаємодії, — з другого. Політологія вивчає процес виробництва, розподілу, обміну та використання державної влади.

Суспільство являє собою сукупність суспільних сфер (і систем), а також відносин між ними: економічної, соціальної, політичної, духовної. Кожна з них вивчається комплексом наук: антропологією, економікою, філософією, політологією, соціологією та ін. Тому відмінність між науками (навчальними дисциплінами) можна виявити за допомогою їхніх предметів. Предмет будь-якої навчальної дисципліни – найбільш суттєві відносини, сторони, властивості, ознаки об'єкта, що досліджуються з певною метою даною навчальною дисципліною. Серед принципів, яким повинен відповідати предмет навчального дослідження, методологія науки зазвичай виділяє

наступні. *По-перше*, принцип цілісності, або зв'язаності. Він передбачає, що сукупність характеристик буття, яка може бути виокремлена в якості предмета, повинна являти собою щось єдине, цілісне. Структурні зв'язки всередині предмета повинні бути однозначними, стабільнішими, міцнішими, ніж зв'язки з іншими явищами. Виділення предмету супроводжується розробкою відповідного йому наукового поняття, що виражає цілісність предмета і фіксує суттєві властивості певного класу об'єктивних явищ. Формується поняття, що закріплюється у терміні. *По-друге*, предмет навчального дослідження повинен відповідати принципу стабільності або повторюваності, відтворюваності і, *по-третьє*, принципу спостереження, який припускає, що ті чи інші сторони, явища дійсності стають предметом дослідження, якщо вони доступні реєстрації (за допомогою приладів або органів почуттів безпосередньо). Визначаючи предмет дослідження, ми чисто абстрактно виділяємо одну або кілька сторін об'єкта і намагаємося вивчити їх, враховуючи або не враховуючи вплив інших, не виділених нами сторін. Предмет дослідження, на відміну від об'єкта, який існує до нашого знання і не залежить від нього, існує тільки у голові дослідника, тобто повністю залежить від самого знання та є його частиною. Виділення предмета дослідження шляхом абстрагування від інших властивостей об'єкта є необхідним етапом у процесі наукового пізнання навколишнього світу. Цілісне вивчення об'єкта дослідження не дає можливості охопити всі його властивості та особливості. Рано чи пізно з'являється об'єктивна потреба зосередитися на вивченні лише окремих його сторін. Тому предмет соціально-політичних студій відрізняє її від інших наук (навчальних дисциплін), що досліджують суспільство.

Сама етимологія назви нашого курсу — «Соціально-політичні студії» — свідчить про те, що у центрі уваги курсу є соціальна і політична сфера суспільства, які, перш за все, є предметом дослідження соціології і політології відповідно. По суті, соціально-політичні студії це пропедевтика соціології та політології в їх єдності та взаємозв'язку. Тому, щоб визначити предмет соціально-політичних студій, ми повинні звернутися до предметів соціології та політології.

Визначити предмет соціології достатньо складно, оскільки протягом всієї історії її розвитку представники різних шкіл і напрямків демонстрували й висловлюють різні погляди щодо розуміння предмета своєї науки. Так, французький філософ і соціолог Огюст Конт

(1798–1857) вважав, що предметом дослідження соціології є закони суспільного розвитку, які подібно природним законам у природі повинні поширювати свій вплив на людське суспільство. Інший французький соціолог і етнолог Еміль Дюркгайм (1858–1917) в якості предмета соціології виділяв соціальні факти, під якими він розумів колективні звички, традиції, норми, закони, цінності тощо. Німецький соціолог, філософ, історик, політичний економіст Макс Вебер (1864–1920) предмет соціології бачив у так званих соціальних діях, тобто таких діях, які орієнтовані на дії (очікування) інших людей. Узагальнюючи різноманітні підходи до розгляду предметної області соціології, можемо зробити висновок, що в найширшому сенсі предмет соціології — це соціальне життя суспільства, тобто комплекс соціальних явищ, що випливають із взаємодії людей і спільнот, їх соціальних зв'язків і соціальних відносин, що забезпечує задоволення основних потреб і створює соціальну сферу суспільства, яка має свої закономірності функціонування і розвитку.

Сучасні дослідники дотримуються різних поглядів на сутність і зміст предмета політології. При цьому виявилось три різні позиції, три підходи до цього питання. Прихильники *першого підходу* вважають, що політологія — це наука про державу і право. Біля витоків такого розуміння стоять античні мислителі, перш за все давньогрецький вчений-енциклопедист, філософ і логік Арістотель (384–322 до н.е.), який зводив політику до вивчення держави, її устрою, управління державою, участі громадян у вирішенні державних і громадських справ. Послідовники античних мислителів в наші дні вважають, що наука про політику є пізнання всього, що має відношення до мистецтва управляти державою і вести відносини з іншими державами. Прихильники *другого підходу* стверджують, що політологія — це наука про політичну владу й управління суспільством. На їхню думку, предметом політології є закономірності виникнення, функціонування і розвитку політичної влади, шляхи, форми і методи її завоювання, утримання і використання. Представники *третього підходу* доводять, що політологія — це наука про політику, політичну діяльність в цілому, тобто про всі процеси і явища, що відбуваються в політичній сфері життя суспільства. Якщо порівняти наведені підходи, то можна побачити наступне: перший обмежує предмет політології лише «державним», другий підхід розглядає в якості предмета політології центральну, ключову проблему політики, політичних відносин —

політичну владу і управління суспільством, третій — розширює його межі до всього світу політичного.

Враховуючі все вищезазначене, ми можемо стверджувати, що *предметом дослідження соціально-політичних студій є вивчення закономірностей функціонування і розвитку соціальної і політичної сфер суспільства як цілісної системи в їх єдності та взаємозв'язку.*

§ 2. Категорії, принципи та функції соціально-політичних студій

Для систематизації будь-якого емпіричного знання потрібні категорії і поняття. *Поняття є формою мислення, яка цілісно та узагальнено розкриває сутнісні відмінні ознаки об'єктів дійсності, що досліджуються, їхню якісну визначеність.* Вони виражаються у наукових термінах. *Категорії є основними, первинними поняттями, в яких відображені найбільш загальні й істотні властивості, ознаки і відношення предметів, явищ і процесів.* Система категорій створює не тільки єдину мову для дослідників і зацікавлених читачів, безліч термінів, що використовуються у теоретичних побудовах, відображають різноманітність самих існуючих теорій як способів пояснення соціально-політичних явищ. Труднощі визначення понять і категорій соціально-політичних студій (як і понять інших суспільних наук) пов'язані з їхньою багатозначністю і неточністю. Такі фундаментальні терміни соціально-політичних студій як влада, інтерес, ідеологія, революція, мають, у даний час, десятки і навіть сотні визначень — у залежності від контексту їхнього осмислення, розкодження дослідницьких цілей, тих або інших ідеологічних орієнтацій тощо. Якщо додати до цього деформації визначень, що обумовлені їх оціночним чи емоційним фарбуванням, повсякденною мовною практикою і ту обставину, що більшість понять суспільствознавства узято зі сфери повсякденної мови, то стає зрозумілим, що понятійний інструментарій соціально-політичних студій по точності явно поступається системам понять природничих і технічних наук. Про це дуже вірно зазначає І. Валлерстайн: «Сам процес визначення суспільних категорій протікає на тлі набагато більшої плутанини, що виходить за межі суспільних наук і зачіпає всю сукупність наших знань. Ось уже двісті років ми живемо у світі, де філософія і при-

родознавство розглядаються як різні і мало не антагоністичні форми знання». Складність вивчення категорій соціально-політичних студій також пов'язана з тим, що вони використовують, насамперед, категорії соціології і політології.

В першу чергу розглянемо основні соціологічні категорії. *Категорії соціології* — це загальні поняття, що відтворюють певні властивості суспільства та його складових (об'єкта) як цілісної соціальної системи. Дослідження будь-якого процесу, що відбувається в суспільстві, потребує з'ясування суті самого суспільства, досліджуваного процесу і явищ, що зв'язані з цим процесом. Це робиться за допомогою спеціальних категорій, які прийнято типологізувати наступним чином:

категорії визначеності (соціальні відносини, соціальні спільноти, соціальні групи, індивіди, соціальні дії тощо). Вони відповідають на запитання «що це таке? чим воно є стосовно суспільства як об'єкта вивчення?»;

категорії зумовленості (інтереси, потреби, норми, цінності). Вони відповідають на запитання «чому індивід поступає саме так, а не інакше? чим зумовлено його дії?»;

категорії вибору (стимулювання, мотивація, ціннісно-нормативне регулювання). Вони відповідають на запитання «що необхідно зробити, аби людина діяла у відповідний спосіб?».

Отже, категорії визначеності дають уявлення про сутність складових суспільства як соціальної системи, а категорії зумовленості й вибору уможливають з'ясування явищ і процесів, котрі безпосередньо впливають на роль і статус індивідів у суспільному житті.

Один із основоположників соціології як науки Е. Дюркгайм у своїй книзі «Правила соціологічного методу» (1895) підкреслював, що будь-яка наука має право на існування лише тоді, коли предмет її служить категорія фактів, що не вивчаються іншими науками. Цю категорію фактів, що вивчаються виключно соціологією, Дюркгайм назвав *соціальними фактами*. Для Дюркгейма було абсолютно очевидним, що матерія соціального життя не може пояснюватися ні біологічними, ні психологічними фактами. Вона вимагає іншого підходу. Звідси знаменита теза Дюркгейма, що виражає вимогу «соціальне пояснювати соціальним». У сучасній соціології факт — це не просто констатація будь-якого одиничного явища або речі.

Соціальний факт — це об'єктивний результат і форма взаємодії людей, соціальних груп, класів, інших соціальних спільнот. Ще німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831) підкреслював, що стосовно соціального факту мова повинна йти не просто про будь-яку взаємодію, а про ту, яка вказує на зв'язок з її певним цілим, що створює (організує) і пояснює це ціле, тобто розкриває його соціальну значимість. Емпіричне вираження соціального факту може бути зведене до його широкої і всебічної наукової інтерпретації: опису, вимірюванню, накопиченню, апробації тощо. Теоретичне вираження полягає в тому, щоб, з одного боку, виробити керівну ідею відбору фактів, з другого — вичленувати в них істотний зміст і нові узагальнення.

Одна з базових категорій соціології, яка в концентрованій формі включає основний зміст і більш глибоке розуміння її предмета, — категорія соціальної дії. Це поняття вперше ввів у науковий обіг М. Вебер. Досліджуючи типологію соціальної дії, він виділив чіткі критерії її соціальності. Вебер не вважав поведінку людини у натовпі предметом соціології, вона стає такою лише у тому випадку, коли індивід усвідомлює сенс і мету своїх вчинків, робить вільний і усвідомлений вибір мети (операціональна дія), орієнтуючись при цьому на поведінку інших людей, на їхні очікування і відповідні дії. Однак це не єдиний тип соціальної дії. Іншим, не менш важливим для соціології є, за Вебером, так звана ціннісно-раціональна дія. Вона базується на свідомій орієнтації і вірі у суспільні (політичні, моральні, релігійні тощо) ідеали і переконання. **Соціальна дія** — дія людини (незалежно від того, чи носить вона зовнішній чи внутрішній характер, зводиться до невтручання або до терплячого прийняття), яка по передбачуваному дійовою особою або дійовими особами змісту співвідноситься з дією інших людей або орієнтується на неї. Американський соціолог Талкотт Парсонс (1902–1979), розвиваючи погляди на вихідний пункт соціологічного пізнання, обґрунтував, що дія (акт) — це базова одиниця соціологічного аналізу. Поглиблюючи розуміння цього вихідного пункту, американський соціолог і культуролог родом з Росії Пителин Олександрович Сорокін (1889–1968) надав йому більш всеосяжний і глибокий характер, визначивши в якості вихідної одиниці аналізу категорію соціальної взаємодії і слідства, що з неї витікає.

Друга група категорій, що використовується соціально-політичними студіями, це категорії політології. Їхньою специфікою є те, що вони розкривають різні сторони процесу здійснення влади у суспільстві. Умовно категорії політології можна поділити на чотири групи: загальні, структурні, функціонування і розвитку. Основними *загальними* категоріями політології є «політика», «влада», «демократія», «свобода», «національна ідея», «менталітет нації» тощо. Найважливішими категоріями *структури* є «політична система», «політична організація», «державна», «політична партія», «суспільно-політичний рух» та ін. З числа категорій *функціонування* слід виділити такі: «політична діяльність», «політичний процес», «політичний конфлікт», «політична боротьба». До категорій *розвитку* відносяться: «політична революція», «контрреволюція», «еволюція», «реформа» тощо.

Третю групу категорій складають інтегративні категорії, що пов'язані зі спробою розглядати їх у контексті взаємодії соціальної і політичної сфер життя суспільства. Насамперед, це «соціально-політичне знання», «соціально-політичні процеси», «соціально-політичні конфлікти», «соціально-політична діяльність», «соціально-політичні технології» тощо. Безумовно, що над вдосконаленням змісту цих категорій потрібно ще багато працювати, але в рамках даного навчального курсу це необхідно.

Цементуючим початком, необхідним елементом соціально-політичних студій як навчальної дисципліни виступають їх принципи. **Принципи** — це результат узагальнення, висновки з усіх законів і категорій, що виступають як *відправні положення науки*. І. Валлерстайн вважає, що сучасне суспільствознавство, у тому числі соціально-політичні студії, повинні визнати такі принципи: 1) наука не безстороння і не може такою бути, оскільки вчені — це члени суспільства і вони не вільні від нього ні фізично, ні інтелектуально; 2) емпіризм не може бути чистим, бо він передбачає певну апріорність; 3) наші істини не є загальними і універсальними; вони, якщо взагалі існують, складні, суперечливі та множинні; 4) суспільствознавство шукає не просту, а найадекватнішу інтерпретацію складного; 5) причина нашої зацікавленості у раціональній поведінці полягає в тому, що вона веде до кінцевої (ціннісно зумовленої) мети; 6) раціональність заснована на сумісності політики і моралі, а роль інтелектуалів полягає у тому, щоб виявити історичні альтернативи, що стоять перед ними.